

A Sasanian Clay Seal of the Ostandar of Marvrud in Greater Khorasan

Mirza Mohamad Hassani ¹

1. Corresponding Author, Assistant Professor of History Department, Faculty of basic sciences, Islamic Azad University, Shahrood Branch, Shahrood, Iran. Email: mohamadhassani68@yahoo.com

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
28, August, 2023

In Revised Form:
6, September, 2023

Accepted:
19, November, 2023

Published Online:
21, December, 2023

Abstract

This article discusses the Sasanian clay seal in Pahlavi script from the private collection of Mojtaba Zadeh-Khorasani. The first seal refers to the position of "Ostandar (Governor) of Marvrud." Previously, Rika Gyselen introduced seals from Saeedi collection in London in 2002, including two statistical seals for the cities of Herat-Marv and Marvrud, and a Amargar seal of Marvrud and Balkh. Considering that the Amargar officer held a position within a ostan (province) during the Sasanian era, Gyselen suggested the possibility of Marvrud being a province. Later, in 2015, by studying a newly discovered seal previously introduced by Gignoux, Gyselen proved that Marvrud was indeed a ostan. With the introduction of the discussed clay seal in the present study, it is revealed for the first time that Marvrud ostan also included the title of "Ostandar" within its region. The second seal depicts a dormant lion, which has a faded inscription. The third seal, known as the seal of shahed (witness), including the words "Mogh" and "Rast". The clay seal appears that belong to Kavad I era or the period of Khusrow I in the 6th century AD. Considering the significance of Marvrud as a military command center, it is highly likely that Marvrud was designated as an ostan during the reforms of Khusrow I, and also according to the fact, it included an Ostandar position.

Keywords:

Sasanian clay seal, Marvrud, Ostandar, Marv, geographical divisions, Sasanian era.

Cite this The Author(s): Hassani, M. M., (2023). A Sasanian clay seal of the Ostandar of Marvrud in Greater Khorasan: Historical Sciences Studies Vol.15, No 3, Serial No.35 – Autumn, 2023, (23-50)- DOI: [10.22059/jhss.2023.361503.473645](https://doi.org/10.22059/jhss.2023.361503.473645).

Publisher: University of Tehran Press

1. Introduction

The seals and clay seals from the Sasanian period, with their diverse patterns and inscriptions in Sasanian Pahlavi script, are among the historical documents and artifacts that have provided valuable information about the Sasanian era to researchers. Numerous examples of these seals and their impressions on clay seal have been introduced, which are preserved in major museums around the world and private collections. These seals, based on the translation of their inscriptions, belong to various individuals who served in the Sasanian administrative system. Therefore, studying these artifacts can provide important information about administrative positions, specific names, city names, officials in cities, common geographical divisions, and many other aspects. This article introduces, for the first time, a Sasanian clay seal that is held in the private collection of Mr. Mojtaba Zadeh-Khorasani in Iran. This clay seal consists of three seal impressions. The first seal impression is the largest, and the other two are smaller. The first seal impression has an inscription in Sasanian Pahlavi script that reads: "The Governor (Ostandar) of Marvrud." Previously, Rika Gyselen introduced two official seals titled "Amargar" for the cities of Herat-Marv and Marvrud, as well as an Amargar seal for Marvrud and Balkh in 2002. Since the Amargar held a position within a province during the Sasanian era, Gyselen suggested that Marvrud might have been a province. Later, in 2015, she proved the provincial status of Marvrud through a new reading of a seal previously introduced by Philippe Gignoux. With the introduction of the discussed clay seal in this article, it is revealed for the first time that Marvrud had a governorship position within its sub-province. It is worth mentioning that according to the Pahlavi text "Shahrestanha-ye Iran-Shahr," the city of Marvrud was built in the 5th century AD during the reign of King Bahram V (rule: 421-439 AD) of the Sasanian dynasty. This city played an important role in the political developments of Sasanian Iran's eastern borders during the reign of Bahram V and his successors, including Yazdgird II (rule: 439-457 AD), Peroz (rule: 459-484 AD), and later during the reign of Khosrow Parviz (rule: 590-628 AD) and the last king of this dynasty, Yazdgird III (rule: 633-651 AD), becoming a major battleground between the Sasanians and invading nomadic tribes.

After the defeat of the last Sassanian king and the conquest of these regions by the Hephthalites/Hephthalians, Iran's control over these territories was revived during the early Islamic period and the reign of his successor, Khosrow Anushirvan. Therefore, the study of these seals and Sasanian clay seals can complement the data of written historical texts, including Armenian texts, Syriac Christian texts, and Islamic texts. These seals and clay seals provide important information about the administrative structure, geographical divisions, positions, and ranks within the Sasanian Empire, which can be valuable for researchers. Investigating the functions of the city of Marvrud as the center of a province poses challenges due to the lack of historical and geographical documents from the Sasanian era. However, if we understand the common geographical divisions in the early Islamic centuries as a continuation of the geographical tradition in the Sasanian era, we may be able to roughly determine which cities were located in the geographical region of the Marvrud province. Ibn Khordadbeh, a geographer from the 3AH century, listed all the settlements between the cities of Marv Shahgan and Takhiristan. Some of the cities mentioned in this list have Islamic names (such as Kakh-e Ahnaf bin Qais and Mahdi-Abad and Yahya-Abad), and it is unlikely that they have ancient origins. However, other cities mentioned in this list, such as Dastgerd and Shapurghan, can be considered as places with a historical background dating back to the Sasanian period. Therefore, the Marvrud province during the Sasanian period could have been a region with cities that included some of the cities mentioned in Ibn Khordadbeh's list. Marquart, referring to the Pahlavi text "Shahrestanha-ye Iranshahr" which emphasizes the construction of Marvrud by Bahram V in the 5th century AD, states that the borders of Sasanian Iran in this period only reached Talghan in the north. This fact is also confirmed by Syriac bishops. As a result, with the loss of these territories during the reign of the victorious king, the areas belonging to the Iranian territory, including Marv, Abarshahr, Gorgan, Herat, Badghis, Sistan, and Marvrud, were lost. The second seal impression depicts the role of a lion,

elongated towards the right. At first glance, it appears that this seal impression lacks an inscription, but with closer examination, one can identify faint remnants of two Pahlavi letters in front of the lion's face (at 4 and 5 o'clock). The lion motif is one of the most commonly seen designs on Sasanian seals, and numerous examples of it can be observed in the collection of Sasanian clay seals discovered at Takht-e Suleiman and the Qasr-i Abu nasr.

The third seal impression is the smallest seal impression observed on this clay seal. This seal impression can be referred to as the seal impression of the witness. It consists of a Pahlavi script written with larger letters in the central part and two other inscriptions on the margins. This inscription can be read as follows:

mgwh /rāst
righteous muḡ

Gignoux lists similar words derived from the combination of the word "rāst" are listed, and most of them are read on Sasanian seals. Based on common practice and data from sources such as the book "Matigan-i Hazar Dadistan," the widespread use of seals and the establishment of administrative positions related to the reign of the two Sasanian kings, Kavad I/Qobad I and Khosrow Anushirvan, have been determined. Therefore, the antiquity of Sasanian seals and clay seals is dated back to the 6th century AD. Thus, the clay seal introduced in this article proves that it dates back to the 6th century AD and the reign of Kavad I/Qobad I, or more likely, the reforms carried out during the reign of Khosrow Anushirvan. It is suggested that the city of Marvrud, along with its functions, which can be reconstructed based on geographical data from the Islamic period, was introduced as a province, and a governor with the title of "Ostandar" ruled over it. This action may indicate the special attention of the Sasanian kings (Kavad I and Khosrow I) to the eastern regions of the Sasanian Empire.

معرفی گِل مُهر ساسانی اُستاندار مَرورود در خراسان بزرگ

میرزامحمد حسنی^۱

mohamadhassani68@yahoo.com

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه تاریخ، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران. رایانامه:

چکیده

اطلاعات مقاله

این مقاله به بررسی گِل مُهری ساسانی به خط پهلوی در مجموعه خصوصی مجتبی زاده خراسانی می‌پردازد. اثر مُهر اول به منصب «استاندار مَرورود» اشاره دارد. پیش از این، ریکا گیزلن در ۲۰۰۲ م با معرفی مُهرهایی از مجموعه سعیدی در لندن، دو مُهر آمارگر شهرهای هرات- مرو و مَرورود و مُهر آمارگر مَرورود و بلخ را معرفی کرد. با توجه به اینکه آمارگر در عصر ساسانی صاحب منصبی در محدوده یک استان بود، گیزلن احتمال استان بودن مَرورود را مطرح کرده است. او بعدتر در سال ۲۰۱۵ م با خوانشی نو از مُهری که پیش‌تر توسط ژینیو معرفی شده بود، استان بودن مَرورود را اثبات کرد. با معرفی گِل مُهر مورد بحث در این مقاله برای نخستین بار مشخص می‌شود استان مَرورود، مقامی با عنوان استاندار را نیز در زیرمجموعه خود شامل بوده است. اثر مُهر دوم نقش شیری خوابیده با کتیبه‌ای محو شده است. اثر مُهر سوم یا مُهر شاهد در بر دارنده واژه‌های «مُغ» و «راست» است. به نظر می‌رسد این گِل مُهر مربوط به دوره کواذ اول یا مربوط به دوره خسرو انوشیروان در سده ششم میلادی باشد. با توجه به اهمیت سوق‌الجیشی مَرورود به احتمال زیاد این شهر در اصلاحات عصر خسرو اول به عنوان استان قلمداد شده و بر این اساس دارای مقامی با عنوان استاندار شده است.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۶/۰۶

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۰۶/۱۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۰۸/۲۸

تاریخ انتشار:

۱۴۰۲/۰۹/۳۰

واژه‌های کلیدی:

گِل مُهر ساسانی، مَرورود، اُستاندار، مرو، دوره ساسانی.

۱. مقدمه

در چند دهه گذشته پژوهشگران غربی با بررسی مُهرها و اثر مُهرهای بر جای مانده از دوره ساسانی اطلاعات مهمی درباره تاریخ ساسانی بدست آورده‌اند. این مُهرها بیشتر از جنس سنگهای نیمه گران‌بهایی مانند عقیق جگری، سنگ سلیمانی جگری و سنگ‌یمانی بوده و نقوش کنده شده بر روی مُهرها شامل نیم‌تنه و پیکره‌هایی از زن و مرد، صحنه دیهیم‌ستانی، شکار و ضیافت، نقوش حیوانی و نقوشی از ایزدانو آناهیتا و سایر ایزدان است. علاوه بر نقوش، این مُهرها دارای نوشته‌هایی به خط و زبان پهلوی نیز هست (شیپمان، ۱۳۸۴: ۱۵۱ و ۱۵۲؛ شپرد، ۱۳۷۷: ۶۲۶ و ۶۲۷). علاوه بر این نیم‌تنه و چهره برخی از شاهان ساسانی نیز بر مُهرها و نگین‌هایی از این دوره شناسایی شده است.^(۱) به غیر از مُهرها هزاران قطعه از اثر این مُهرها بر قطعاتی از گِل رُس که بعد از مُهر کردن پخته شده نیز بدست آمده است.^(۲) گِل مُهرهای ساسانی لقمه‌هایی از جنس گِل رُس هستند که در ابعاد مختلف تهیه شده‌اند. بر روی این گِل مُهرها و هنگامی که لقمه گِل رُس هنوز خیس و نرم بوده تعدادی اثر مُهر زده شده است. این مُهرها و اثر آن بیانگر جایگاه حقوقی فرد مُهر کننده بوده است (گوبل، ۱۳۸۴: ۱۴). لوکونین معتقد است این گِل مُهرها برای مُهر و [موم] کردن اسناد به کار نمی‌رفته است. او با توجه به این نکته که در پشت اکثر این لقمه‌های گِلی اثری از رد یک بند یا نوار پهن دیده می‌شود نتیجه می‌گیرد این گِل مُهرها به کالاها بسته می‌شده و نقش ضمانت‌نامه برای محتویات آن بسته را داشته است (لوکونین، ۱۳۸۹: ۱۱۵ و ۱۱۶). فرای در دیدگاهی متفاوت این گِل مُهرها را وسیله‌ای برای مُهر و موم کردن نامه‌ها دانسته و قدمت نخستین مُهر و موم‌ها در تاریخ ایران باستان را مربوط به دوره سلوکیان می‌داند. او در ادامه دو روش الصاق مُهر و موم‌ها به اسناد در دوره ساسانی را مورد بررسی قرار می‌دهد:

۱. لقمه گِلی که دارای شیباری در پشت بوده و به گوشه طومار پوستی یا چرمی متصل می‌شده است.

۲. در روش دوم که معمول‌تر بوده برآمدگی بیشتری از گِل رُس (لقمه گِلی) بر بالای سند بسته شده یا بر روی برخی کیسه‌های محتوی کالا بکار می‌رفته است (فرای، ۱۳۸۵: ۱۵۴ و ۱۵۵).

اثر مُهرها بر لقمه‌های گِلی یا گِل مُشته را ایرانیان باستان « گِل مُهرگ » (gil muhrag) یا مُهر گِلی می‌نامیدند (فرای، ۱۳۸۵: ۱۵۴ و ۱۵۵). در برخی از پژوهش‌ها به این گِل مُهرها عنوان «مُهرواره» نیز اطلاق شده است (رضائی باغبیدی، ۱۳۸۸: ۱۴۶؛ بشاش‌کنزق، ۱۳۹۳: ۷۴). برخی از پژوهشگران^(۳) به جای واژه گِل مُهر و گِل مُشته پیشنهاد استفاده از واژه «گِل آوشت»^(۴) را داده‌اند که از واژه آوشتن زبان پهلوی به معنای مُهر کردن گرفته شده است. بررسی مُهرها و اثر مُهرهایی که خصوصاً دارای نوشته‌ای به خط و زبان پهلوی است می‌تواند سندی ارزشمند و تاریخی محسوب شود که سبب افزایش اطلاعات پژوهشگران حوزه مطالعات تاریخی گردد.

۲. معرفی گِل مُهر ساسانی

مقاله حاضر به بررسی گِل مُهری ساسانی می‌پردازد که در مجموعه خصوصی آقای مجتبی زاده خراسانی نگهداری می‌شود. تصویر این گِل مُهر با لطف ایشان در اختیار نگارنده قرار گرفت. بر این گِل مُهر سه اثر مُهر دیده می‌شود که بر دو اثر مُهر آن نوشته‌ای به خط پهلوی و بر اثر مُهر سوم نقشی از یک شیر دراز کشیده با دو حرف پهلوی محو شده دیده می‌شود.

تصویر ۱. گِل مُهر ساسانی و سه اثر مُهر بر آن، تصویر از مجتبی زاده خراسانی / ابعاد گِل مُهر: قطر: ۳/۹ سانتی متر - ۳/۵ سانتی متر

Figure 1: The Sassanid clay seal and three impressions on it, courtesy of Mojtaba Zadeh-Khorasani/ dimensions: diameter: 3.9 cm - 3.5 cm

تصویر ۲: طراحی اثر مُهر اول بر گِل مُهر (طراحی از مجتبی زاده خراسانی).

Figure 2: The design of the first impression, designed by Mojtaba Zadeh-Khorasani.

۳. بررسی و خوانش پیشنه‌های اثر مُهر اول

اثر مُهر اول که در بخش مرکزی گِل مُهر زده شده از دو اثر مُهر دیگر بر این گِل مُهر بزرگتر است. نوشته‌ای به خط پهلوی در پیرامون اثر مُهر دیده می‌شود و دو حرف پهلوی بزرگتر نیز در مرکز آن است. این مُهرها و اثر آنها بر گِل مُهرها به دو گروه، اثر مُهرهای رسمی، مربوط به مقامات اداری شاغل در نظام دیوانسالاری ساسانیان و اثر مُهرهای شخصی تقسیم‌بندی می‌شود. (Rezai Baghbidi and Hassani, 2022:146؛ گوبل، ۱۳۸۴: ۶۸). به طور معمول مُهرهای آراسته و

ظریف‌تر متعلق به مقامات دولتی بوده و مردم عادی به مهرهایی معمولی و ساده‌تر قناعت می‌کردند (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۹۸۱؛ حصوری، ۱۳۸۱: ۱۴۸). با توجه به متن کتیبه، باید اثر مهر مورد بحث را در دسته اول، یعنی اثر مهر مقامی دیوانی / اداری قرار داد.

تصویر ۳. اثر مهر اول بر گِل‌مهر

Figure 3: The impression of the first seal

کتیبه پیرامون: مَروروت استاندار / ○○○○○○ / آستاندار مَرورود

کتیبه از ساعت ۴ آغاز و در خلاف جهت حرکت عقربه‌های ساعت ادامه یافته و در ساعت ۸ پایان میابد. در فاصله ساعت‌های ۴-۵-۶-۷-۸ که بدون کتیبه است شش دایره کوچک توخالی وجود دارد.

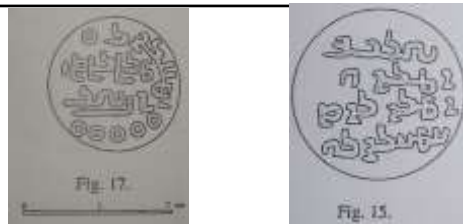
کتیبه مرکزی: م ل

آوانویسی کتیبه پیرامون اثر مهر	حرف‌نویسی
Marw Marw-rūd ōstāndār	مرکز ML پیرامون mlwltw 'wst'nd'l

در سال ۲۰۰۲ میلادی ریکا گیزلن نتیجه پژوهش خود بر روی تعدادی از مهرها و گِل‌مهرهای اداری ساسانی، متعلق به مجموعه احمد سعیدی^(۵) (در لندن) را منتشر کرد. بخشی از این پژوهش اختصاص به معرفی مهرهایی داشت که مربوط به نواحی شرقی و جنوب‌شرقی شاهنشاهی ساسانی بود. نام مَرورود نیز بر دو اثر مهر این مجموعه خوانده شد.^(۶) این دو مهر اختصاص به مقامی با عنوان «آمارگر» amārgar دارد که نام آن بر مهرهای متعدد دیگری نیز خوانده شده است.

مهر اول: آمارگر هرات / مرو / مَرورود / Marwrūd / Harēy ud Marw ud
(Gyselen, 2007: 42, 150 و Gyselen, 2002: 27, 87, 88, 150)

مهر دوم: آمارگر مَرورود و بلخ / Marwrūd ud Balx
(Gyselen, 2002: 42, 154, Gyselen, 2007: 42, 157)

اثر مهر اول. The first impression   اثر مهر دوم. The second impression

تصویر ۴: طراحی اثر مهر اول و دوم: برگرفته از: (Gyselen, 2002: 159, 216, fig 15, 17).

Figure 4: The designs of the first and second seal

گیزلن به استناد تقسیمات جغرافیای سیاسی که بر مهرها خوانده شده آمارگر را مقامی دانسته که نام او هم بر مهرهای استان (Province) و هم بر مهرهای اختصاص یافته به منطقه/ ناحیه^(۷) (Région) خوانده شده است (Gyselen, 2002: 27, 41, 42, 88, 91). آمارگر در دوره ساسانی حسابدار یا تحصیلدار مالیاتی بود و به عنوان مهم‌ترین متصدی امور مالی محسوب می‌شد. «همَرَکَر» (hamarakara) یا آمارگر در این دوره منصب مهمی برای اداره استان‌ها بود و گاه به یک آمارگر اداره و محاسبه امور مالی/ مالیاتی یک، دو^(۸) یا سه^(۹) شهر نیز واگذار می‌شد. آمارگر دیگری می‌توانست اداره امور مالی یک استان و سرآمارگری با جایگاهی بالاتر می‌توانست امور مالیاتی یک ناحیه بزرگ را که شامل چندین استان بود را مدیریت کند.^(۱۰) در راس تمامی آمارگران مقامی با عنوان «ایران آمارگر» قرار داشت که مسئول امور مالی کل شاهنشاهی بود (شُمَن، ۱۳۸۵: ۶۳ و ۶۲). گیزلن در بررسی مهر آمارگر هرات/ مرو/ مرو رود و با توجه به اینکه مهری که دلالت بر استان بودن هرات می‌کند نیز معرفی شده^(۱۱)، می‌نویسد غیر ممکن نیست در قرن ششم میلادی مرو نیز ساختار یک استان را دارا بوده باشد. او در ادامه تاکید می‌کند، کاملاً امکان‌پذیر است که مرو رود هم استان بوده باشد (Gyselen, 2002: 158, 159). گیزلن بعدتر به استناد مهر مُعی مربوط به بخش «آزاد-هشتنگ» که در مجموعه رُسَن^(۱۲) قرار دارد، موفق به خوانش نام استان مرو رود بر این مهر می‌گردد. او نوشته این مهر نخستین بار توسط ژینیو در سال ۱۹۹۲ م معرفی شده، اما ژینیو توجه خود را معطوف به خوانش نام بخش کرده بود. بازبینی و خوانش نام استان مرو رود بر این مهر در سال ۲۰۱۵ م توسط گیزلن صورت گرفت (Gyselen, 2019: 151). با توجه به خوانش عنوان استاندار بر گل مهر معرفی شده در این مقاله، شواهدی که پیش از این دلالت بر استان بودن مرو رود داشت بیش از پیش تایید و اثبات می‌شود.

۴. استان و استاندار در دوره ساسانی

استان (ISTĀN) واژه‌ای پهلوی مشتق از اوستام یا اوستان است که در زبان‌های اوستایی و فارسی باستان به معنای جا و مکان بوده است. این واژه مرکب از آبی + ستانه، و از ریشه ستا= استادن و قرار گرفتن است (باستانی‌راد، ۱۳۸۹: ۹). استان به مفهوم بخشی از تقسیمات کشوری

ایران (ایران‌شهر) در دوره ساسانی کاربرد داشته است (خطیبی، ۱۳۷۷: ۱۴۵). کهن‌ترین متنی که در آن واژه استان بکار رفته، متنی به زبان پارسی مانوی (تالیف حدود سده ۳ و ۴ میلادی) درباره مرگ مانی است.^(۱۴) واژه استان در دوره ساسانیان بیشترین کاربرد را داشت، اما قلمرو آن در این دوره به روشنی دانسته نیست (امینی کاشانی، ۱۳۹۴: ۲۲ و ۲۳). به استناد منابع تاریخی، ایران در دوره ساسانیان به چهار پات‌کوست/کوست (به معنای ناحیه، سمت، بخش) شامل:

- خوراسان (مشرق) / خوربران (مغرب) / نیمروز (جنوب) / آتروپاتگان (شمال) تقسیم شده بود. در راس هر ناحیه یک پات‌کوسپان یا پاؤوسپان قرار داشت (نولدکه، ۱۳۷۸: ۴۷۳). در این تقسیمات استان، واحدی کوچک‌تر از پات‌کوست به شمار می‌رفت. گویا محدوده استان در اواخر دوره ساسانیان کوچک‌تر شده بود و امکان دارد در این دوره گاه استان به ناحیه یا شهری اطلاق شده باشد که به شاه تعلق داشت و متصدی و سرپرست آن را آستاندار می‌خواندند که در اصل، مباشر املاک سلطنتی و متصدی دارایی خزانه شاهی بود (کریستنسن، ۱۳۸۶: ۶۲؛ امینی کاشانی، ۱۳۹۴: ۲۳: ۴). مفهوم استان به متون جغرافیایی دوره اسلامی نیز راه یافت و برخی از جغرافی‌دانان مسلمان از این اصطلاح استفاده کردند. این واژه در این دوره نیز به معنای جای و اقامتگاه به کار رفته و در اصطلاح، واحدی کوچک‌تر از ولایت^(۱۵) و معادل با کوره دوره اسلامی بوده است.^(۱۶) همچنین در متن پهلوی «گزیده زادسپرم» از سده سوم هجری/نهم میلادی نیز واژه استان بکار رفته است (زادسپرم، ۱۳۶۶: ۳۴ و ۳۵). همسان با واژه استان، اصطلاحات دیگری مانند «آستاندار» نیز به معنای حکمران شهر یا ناحیه در دوره ساسانی به کار رفته است (باستانی‌راد، ۱۳۸۹: ۱۰). یوستی معتقد است که ریشه اسم آستاندار، عنوانی بوده که به مفهوم شهربان یا رئیس یک منطقه کاربرد داشته است (Justi, 1895: 336). آستاندار لقب حکمرانان مرزی هم بوده و کریستنسن معتقد است این حکمرانان قوای نظامی نیز در اختیار داشته‌اند (کریستنسن، ۱۳۸۶: ۶۴؛ باستانی‌راد، ۱۳۸۹: ۱۱). گوبل معیار سنجش برای درک درست از مفهوم منطقه‌ای استان در اواخر دوره ساسانی را قلمرو ایالتی پارس می‌داند، زیرا تقسیم‌بندی رایج در اواخر عصر ساسانی در پارس، در دوره اسلامی نیز حفظ شد و حکمرانان مسلمان این تقسیم‌بندی پنجگانه را تغییر ندادند. او نتیجه می‌گیرد اگر پارس را استان قلمداد کنیم، تقسیم‌بندی واحدهای پنج‌گانه تشکیل دهنده آن یعنی: استخر/ اردشیرخوره / بیشاپور/ دارابگرد و ارجان یا وه از امیدکواذ ([شهری] که کواذ بهتر از امید ساخت) که در منابع دست دوم به عنوان استان [کوره] قلمداد شده‌اند، باید ناحیه محسوب شوند (گوبل، ۱۳۸۴: ۱۵۰). بنابراین بر اساس دیدگاه گوبل ناحیه، واحدی کوچک‌تر از استان در نظر گرفته شده است، به این معنی که باید پارس را استان و تقسیمات کوچک‌تر پنجگانه آن را ناحیه در نظر گرفت. اما گیزلن برخلاف نظر گوبل، به استناد مهرهای متعدد و بررسی جایگاه مقامات و مناصب نام برده شده بر مهرها، الگوی مناسب‌تری را بدین صورت پیشنهاد می‌دهد:

الف. بخش: تقسیمات کوچک‌تر استان بخش^(۱۷) نامیده شده و مقام آن بر مهرها موع بوده است.

ب. استان، بر مهرهای استان نام این مناصب خوانده شده است:

آمارگر/ دریگ‌بد/ دریوشان جادگُودِ داوور(یاور درویشان و دادور)/ فرمدار/ گندی- کدگ- خدایگان- فرمدار/ موبد/ اُستاندار/ شهرَب.

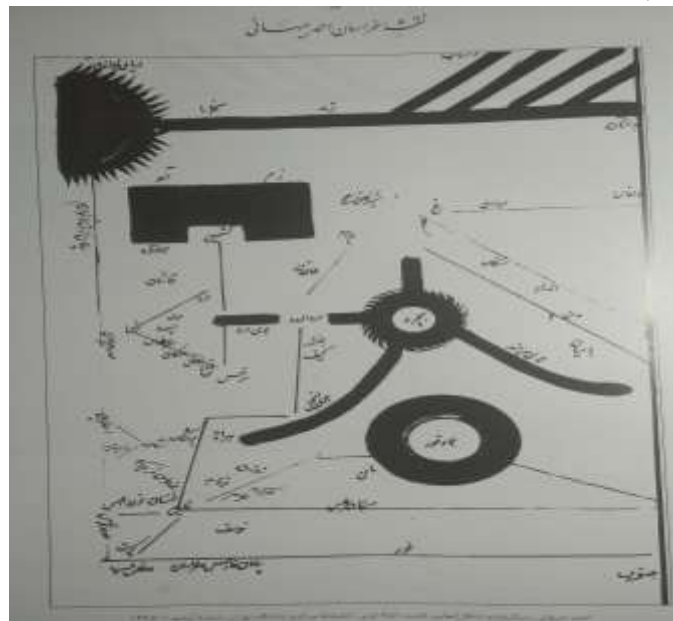
ج. ناحیه، شامل چند استان بوده و این مقامات بر مهرها خوانده شده است: آمارگر/ واسپوهرگان- فرمدار/ زربد^(۱۸) Zarrbed (Gyselen, 2002: 91).

پی بردن به این نکته که شهر مرورود به عنوان مرکز استان شامل چه توابعی بوده، به دلیل کمبود مستندات تاریخی و جغرافیایی مربوط به عصر ساسانی با مشکلاتی مواجه است.^(۱۹) اما اگر تقسیمات جغرافیایی رایج در نخستین سده‌های اسلامی را تداوم سنت جغرافیایی رایج در عصر ساسانی بدانیم شاید بتوان بطور تقریبی مشخص کرد چه شهرهایی در منطقه جغرافیایی مرورود قرار داشته است. ابن خردادبه (سده ۳ق) فهرست کاملی از سکونتگاه‌های واقع بین شهرهای مرو شاهگان/شاهجان تا طخارستان را فهرست کرده که شامل: مرو/ فاز/ مهدی‌آباد/ یحیی‌آباد/ قَربین/ اسدآباد/ خوزان/ کاخ احنف بن قیس/ مرورود/ ارسکن/ اسراب/ کنجاباذ-گنجاباد/ طالقان/ کسحاب/ ارغین/ کاخ خُوط/ فاریاب/ قاع از نواحی جوزجان- گوزگان/ شبورقان/ سدره از ناحیه بلخ/ دست کرد/ غور/ بلخ است.^(۲۰) (ابن خردادبه، ۱۳۷۰: ۲۶؛ ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۹ و ۳۰). برخی از شهرهای نام برده شده در این فهرست با توجه به نام، مربوط به دوره اسلامی است (مانند کاخ احنف بن قیس و مهدی‌آباد و یحیی‌آباد) و به احتمال زیاد نمی‌شود برای آنها سابقه‌ای باستانی در نظر گرفت. اما شهرهای دیگری از این فهرست مانند دستگرد^(۲۱) و شبورقان/شپورغان/شاپورگان^(۲۲) را می‌توان از جمله مکان‌هایی دانست که پیشینه تاریخی آنها به دوره ساسانی باز می‌گردد. بنابراین استان مرورود در دوره ساسانی می‌توانسته شهری با توابعی شامل برخی از شهرهای یاد شده در فهرست ابن خردادبه باشد. مارکوارت ضمن استناد به متن پهلوی «شهرستان‌های ایران‌شهر» مبنی بر احداث مرورود توسط بهرام‌گور در سده پنجم میلادی تاکید می‌کند حدود ایران ساسانی در این دوره در شمال فقط به طالقان می‌رسیده است. این مورد توسط اسقف‌های سریانی نیز تایید شده است. بدین صورت که با از دست رفتن این مناطق در دوره پادشاهی پیروز نواحی متعلق به قلمرو ایران شامل: مرو - ابرشهر - گرگان - هریو (هرات) - بادغیس - سگستان و مرورود بوده است (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۱۱۳).

۵. مکان جغرافیایی مرورود

شهر مرورود در تقسیمات جغرافیایی عصر ساسانی^(۲۳) و همچنین در تقسیمات جغرافیایی رایج در نخستین سده‌های اسلامی^(۲۴)، شهری از نواحی خراسان یا مشرق قلمداد شده است. کوره‌های ایالت خراسان در متون تاریخی و جغرافیایی دوره اسلامی شامل: طبسین، قهستان، نیشابور

(اَپَرشَهر)، هرات، پوشنج، بادغیس، طوس، نسا، سرخس، ایبورد، مرورود، طالقان، فاریاب، جوزجان، بلخ، طخارستان، ترمذ، بخارا، سمرقند، کیش، نَسَف، شاش (چاچ)، فَرغانه و اُسروشنه بوده است (ابن‌رسته، ۱۳۸۰: ۱۲۱-۱۲۲). در این تقسیم‌بندی‌ها خراسان به چهار ربع تقسیم می‌شده و مرورود در ربع دوم که شامل شهرهای: مروشاهجان، سرخس، نساء، ایبورد، مرورود، طالقان و خوارزم و آمل^(۲۵) بوده، قرار داشته است^(۲۶) (مشکور، ۱۳۷۱: ۶۷۶). ربع دوم در امتداد مُرغاب^(۲۷) / مَرغاب یا مرو رود (رود مرو) واقع بوده است. این رود از جبال غور واقع در شمال خاوری هرات سرزیر گردیده به مرو کوچک می‌رسد و از آنجا به سمت شمال منحرف شده و به طرف مرو بزرگ می‌رود و در آنجا به نهرهای بسیار منشعب گردیده و در ریگستان بیابان غُز ناپدید می‌گردد (لسترنج، ۱۳۷۷: ۴۲۳). بنابراین شهر مرورود به دلیل عبور رود مرو از کنار آن مرورود نامیده می‌شد. این شهر در متون تاریخی و جغرافیایی برای تمایز از مرو الکبری / مرو بزرگ، بصورت مرو الصغری / مرو کوچک نیز نامیده شده است. مرو بزرگ را مرو الشاهجان / مرو کوچک را مروالروء^(۲۸) هم می‌گفتند. فاصله این دو شهر از هم پنج روز راه بوده است (لسترنج، ۱۳۷۷: ۴۳۱؛ رنجبر، ۱۳۶۳: ۲۲۸). یاقوت حموی فاصله این دو شهر از هم را چهار روز راه نوشته است (یاقوت حموی، ۱۳۴۷: ۱۷۳).

تصویر ۵: نقشه خراسان از اشکال العالم (سده ۴ق) نام مرورود در بخش مرکزی. برگرفته از: (انوری، ۱۳۹۰: ۹۶).
 Figure 5: The map of Khorasan from Aṣkal ul-Ālam (4th A.H.). The name of Marvrud is located in the central part of the map (Anvari 1390: 96).

۶. مرور در متون تاریخی

چنانکه پیشتر اشاره شد احداث شهر مرورود در متن پهلوی^(۳۹) شهرستان‌های ایرانشهر به بهرام پسر یزدگرد منسوب شده است (شهرستان‌های ایرانشهر، ۱۳۸۸: بند ۱۱، ۳۸). منظور از بهرام، بهرام پنجم (سال حکومت: ۴۳۹-۴۲۱م) ملقب به گور فرزند یزدگرد اول است. بنیانگذاری مرورود در دوره بهرام پنجم سبب تأمین امنیت راه بلخ- مرو در برابر هیاطله شد (برونر، ۱۳۸۸: ۳۹۵). شهبازی با استناد به گزارش متون اسلامی جنگ بهرام پنجم در مرو با خاقان ترکان^(۴۰) / هیاطله^(۴۱) / خیون‌ها را مورد بررسی قرار داده است. در جریان این لشکرکشی سپاه ساسانی از راه نسا به مرو رفته و در مکانی به نام کُشمیهن که در فاصله یک روز راه تا مرو قرار داشت موفق به شکست سپاه دشمن می‌شوند (شهبازی، ۱۳۸۹: ۴۴۶؛ جلیلیان، ۱۳۹۷: ۲۷۷). مارکوارت احداث مرورود را سبب ایجاد مانع و سدّی محکم در برابر تهاجمات مشابه دانسته، اما تأکید کرده با وجود اهمیت این شهر، مقر مرزبان همچنان در شهر مرو بود (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۱۱۳). احداث شهر مرورود باید به مناسبت این پیروزی صورت گرفته باشد. بررسی متون تاریخی اثبات می‌کند منطقه مرورود پس از تأسیس در سده پنجم میلادی و در زمان بهرام گور، در دوره پادشاهان بعدی ساسانی نیز همواره نقش مهمی در تحولات سیاسی این دوره ایفا کرد. نولدکه به نقل از لازار فارپی/غازار پارپتسی (مورخ ارمنی سده ۵م) مکان شکست یزدگرد دوم (سال حکومت: ۴۵۷-۴۳۹م) از کوشان‌ها^(۴۲) را مرورود می‌داند^(۴۳) (نولدکه، ۱۳۷۸: ۱۴۴ یادداشت ۱). همچنین مسعودی (مورخ سده چهارم هجری) محل کشته شدن پیروز (سال حکومت: ۴۸۴-۴۵۹م) پسر یزدگرد دوم در جنگ با حشونوار پادشاه هیاطله را مرورود خراسان نوشته است (مسعودی، ۱۳۸۲: ج ۱، ۲۵۸). این شکست سبب شد چندین ایالت با شهرهای مرورود و هرات به تصرف هفتالیان/هیاطله درآمد و آنان خراجی سالیانه بر ایرانیان تحمیل کنند (کریستنسن، ۱۳۸۲: ۲۱۲). این منطقه به مدت ده سال (بین سال‌های ۶۰۶-۶۱۷/۶۱۶م) تحت فرمان یکی از سرداران ارمنی خسرو پرویز (سال حکومت: ۶۲۸-۵۹۰م) بنام «سمبات باگراتونی» قرار داشت. او موفق به شکست کوشان‌ها و شاه هیاطله شد و هیاطله را تا بلخ تعقیب و همه تخارستان و طالقان را فتح کرد و سپس در مرو ساکن شد (پورشریعی، ۱۳۹۹: ۱۹۹-۲۰۰). یکی از آخرین گزارش‌ها درباره مرورود در اواخر دوره ساسانی مربوط به پناه گرفتن یزدگرد سوم (سال حکومت: ۶۵۱-۶۳۳م) در برابر تهاجم اعراب در این شهر است. او برای جلب حمایت اقدام به نوشتن نامه‌هایی از مرورود به خاقان ترک، پادشاه سغدیان و پادشاه چین نمود (طبری، ۱۳۸۴: ۴۳۲). همچنین بنا به روایت متون اسلامی قتل یزدگرد سوم نیز در مرو اتفاق افتاد. در اواخر دوره ساسانی تسلط پادشاهان این سلسله بر نواحی شرقی کاسته شده بود و مرزبانان مرو، مرورود، سرخس و کوهستان تقریباً مستقل بودند. حتی پیشتر و از زمان پادشاهی پیروز ممالکی که در مشرق مرورود واقع بود از تسلط ساسانیان خارج شده بود

(کریستنسن، ۱۳۸۲: ۳۵۸-۳۵۹). ابن خردادبه در مبحثی درباره لقب پادشاهان خراسان/مشرق لقب شاه مرو رود را به صورت کِلان ثبت کرده است (ابن خردادبه، ۱۳۷۰: ۳۲؛ ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۳۴).

نوشته اختصاری پهلوی در بخش مرکزی اثر مهر اول

تصویر ۶: دو حرف پهلوی (م ل) در بخش مرکزی اثر مهر اول

Figure 6: Two Pahlavi letters (ML) are in the central part of the first seal.

در بخش مرکزی اثر مهر اول دو حرف اختصاری به خط پهلوی و با خوانش « م ل » آمده است. این شیوه یعنی آوردن نشانه اختصاری به خط و زبان پهلوی بر سکه‌های ساسانی نیز قابل مشاهده است. بررسی کاربرد این اختصارها بر سکه‌ها می‌تواند در درک بهتر از مفهوم دو حرف اختصاری بر اثر مهر مورد بحث نیز مفید باشد. اختصار نام محل ضرب بر پشت سکه‌های ساسانی و در سمت راست، به خط پهلوی از زمان بهرام چهارم (سال حکومت: ۳۸۸-۳۹۹ م) قابل مشاهده است (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۷۹: ۱۰۶). نوشتن اجباری نام ضربخانه بر پشت سکه‌ها در دوره پادشاهی بهرام پنجم (سال حکومت: ۴۳۹-۴۲۱ م) آغاز و تا پایان دوره ساسانی تداوم یافت. نام مکان ضرب بطور معمول به شکل نشانه‌های اختصاری از حروف پهلوی می‌آمد و به ندرت نام کامل ضربخانه ذکر می‌شد (گوبل، ۱۳۷۳: ۴۳). با مقایسه دو حرف پهلوی بر گِل‌مهر مورد بحث با دو حرف اختصاری مشابه بر سکه‌های ساسانی مشخص می‌شود این دو حرف نشانه‌ای از اختصار نام مرو است که بصورت ML نوشته می‌شده است. این علامت اختصاری دو حرفی بر سکه‌های ساسانی ضرب مرو نیز قابل مشاهده است. گاه نام مرو بر سکه‌های ساسانی بصورت کامل و بصورت mlwy آمده است (رستگار، ۱۳۹۵: ۱۲۴-۱۲۵). قابل ذکر است تاکنون شواهدی از ضرب سکه‌های ساسانی در مرو رود^(۳۴) معرفی نشده و بنظر می‌رسد شهر مرو رود در این دوره ضربخانه فعالی نداشته است.

۷. تاریخگذاری گِل‌مهر ساسانی با نام مرو رود

تاریخگذاری مهرها و اثر مهرهای برجای مانده بر گِل‌مهرهای ساسانی با توجه به فاقد تاریخ بودن این آثار با دشواری‌هایی مواجه است. بدلیل اصلاحات انجام شده در دوره خسرو انوشیروان استفاده از مهر بطور چشمگیری افزایش یافت. به همین دلیل این مهرها را مربوط به سده ششم میلادی تاریخگذاری می‌کنند (حصوری، ۱۳۸۱: ۱۴۶-۱۵۲). به استناد کتاب مادیان هزار دادستان در

زمان سلطنت کواذ اول (دوره اول: ۴۹۶-۴۸۸م/ دوره دوم: ۴۹۹-۵۳۱م) مهرهای رسمی برای مقاماتی مانند موید و آمارگر مرسوم می‌شود. در دوره خسرو انوشیروان (سال حکومت: ۵۷۹-۵۳۱م) مهر دادورساخته شده و این مقام در اداره شهرها و نواحی سهیم می‌شود (فرخ‌مرد بهرامان، ۱۳۹۱: ۳۸۶؛ فرخ‌مرد بهرامان، ۱۳۹۷: ۱۹۱). برای تاریخگذاری گِل‌مهر مورد بررسی در این مقاله و با توجه به موارد پیش گفته، با توجه به گزارش متن پهلوی شهرستان‌های ایرانشهر، ساخت شهر مرورود به بهرام پنجم (۴۳۹-۴۲۱م) منتسب شده است. اما اثبات این امر که آیا استفاده از مهر و گِل‌مهر در دوره بهرام پنجم نیز مرسوم بوده یا نه امکان‌پذیر نیست. قابل ذکر است دومناش با توجه به متن کتاب مادیان هزار دادستان نتیجه گرفته که هیچ کدام از مهرهای اداری ساسانی قبل از دوره کواذ اول به وجود نیامده است و تصمیم به اینکه مقامات اداری باید مهری داشته باشند مربوط به فرمان کواذ اول است (به نقل از گوبل، ۱۳۸۴: ۱۴۶). همچنین باید تاکید کرد که وجود مقامی با عنوان استاندار برای شهر تازه تاسیس مرورود در سده پنجم میلادی قابل اثبات نیست. با توجه به قدمت و اهمیت تاریخی شهر مرو، دور از ذهن است که شهر تازه تاسیس مرورود در همان آغاز تبدیل به استان شده باشد. با توجه به بحران‌های متوالی در این منطقه و در دوره جانشینان بهرام پنجم (شکست یزدگرد دوم / کشته شدن پیروز) و تسلط هفتالیان/هیاطله بر این منطقه امکان تداوم ساختار نظام دیوانسالاری ساسانیان بر این منطقه بعید به نظر می‌رسد. بررسی شواهد سکه‌شناختی می‌تواند کمک شایان توجهی به حل این مساله کند. آلتهایم با بررسی سکه‌های ضرب شده در دوره پادشاهی پیروز به این نتیجه می‌رسد که نام اکون / Akun / آخون Axon خاقان هپتالی بر درهم‌های پیروز شاه ساسانی باز ضرب شده است. همچنین او سکه‌های مستقل اکون ضرب بلخ را که گیرشمن معرفی کرده بود را مورد بررسی مجدد قرار داده و نتیجه می‌گیرد اختصار نامی که گیرشمن بلخ خوانده است را می‌تواند مرو خواند و این خاقان بصورت موقت شهر مرو را نیز در تصرف خود داشته است. آلتهایم در ادامه به این نتیجه می‌رسد که نام مرو از سال چهارم تا هفتم دیگر بر سکه‌های پیروز قابل مشاهده نیست. سکه‌های بدون سالشماری هم یافت شده که فاقد نشانه‌های اختصاری محل ضرب است. نام مرو مجدداً از سال پانزدهم پادشاهی کواذ جانشین پیروز (البته پس از دوره کوتاه چهار ساله پادشاهی بلاش بین سال‌های ۴۸۸-۴۸۴م) بر سکه‌ها مشاهده می‌شود. این بررسی اثبات می‌کند مرو مدت زمان زیادی بنام شاه ساسانی سکه ضرب نکرده و این دوره قاعدتاً باید مرو تحت تسلط خاقان هپتالی بوده باشد (آلتهایم و استیل، ۱۳۸۲: ۱۰۰-۱۰۵-۱۳۴). با توجه به موارد ذکر شده و با تاکید بر اینکه فاصله مرو و مرورود چهار یا پنج روز راه بوده (لسترنج، ۱۳۷۷: ۴۳۱؛ رنجبر، ۱۳۶۳: ۲۲۸؛ یاقوت‌حموی، ۱۳۴۷: ۱۷۳)، می‌توان احتمال داد مرورود نیز در این بازه زمانی تحت تسلط هپتالیان بوده است. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت منطقه مرو و مرورود از سال پانزدهم پادشاهی

کواذ مجدداً تحت سلطه ساسانیان قرار گرفته است. با توجه به اصلاحات گسترده اداری و دیوانی در دوره کواذ و فرزندش خسرو انوشیروان می‌توان احتمال داد در این دوره مرورود دارای مقامی با عنوان استاندار شده و مکاتبات اداری آن استان با دربار ساسانی آغاز شده باشد. بنابراین قدمت گل‌مهر مورد بحث را می‌توان مربوط به سال‌های آغازین سده ششم میلادی و همزمان با سال‌های ابتدایی در دوره دوم سلطنت کواذ^(۳۵) و یا با ضریب احتمال بیشتر پس از آن و در دوره پادشاهی خسرو انوشیروان و در فاصله سال‌های ۵۷۹-۵۳۱ میلادی تعیین کرد.

تصویر ۷. اثر مهر دوم بر گل‌مهر مرورود.
Figure 7: The second seal impression.

۸. اثر مهر دوم نقش یک شیر

اثر مهر نقش شیری، دراز کشیده به سمت راست را نشان می‌دهد. در نگاه اول بنظر می‌رسد این اثر مهر فاقد کتیبه باشد، اما با دقت بیشتر می‌توان اثر اندک و محو شده‌ای از بقایای دو حرف پهلوی را در مقابل صورت شیر (ساعت ۴-۵) تشخیص داد. با توجه به نمونه‌های مشابه این نقش در مجموعه مهرهای تخت‌سلیمان و قصر ابونصر که دارای کتیبه‌هایی خواناست، مشخص می‌شود بر این اثر مهرها نام‌هایی خاص آمده است. بنابراین این اثر مهر از مجموع مهرهای شخصی است.^(۳۶) نقش شیر از جمله پرکاربردترین نقوشی است که بر مهرهای ساسانی قابل مشاهده است^(۳۷) و موارد پرشماری از آن را می‌توان در مجموعه اثر مهرهای مکشوفه از تخت‌سلیمان و قصر ابونصر مشاهده کرد. گویا اثر مهرهای ساسانی را بصورت: ایزدان/ پیکره انسانی/ حیوانات/ گیاهان/ جمادات (آتشدان)/ نمادها و اثر مهرهای نشان/ نقوش ترکیبی انسانی- گیاهی به همراه اثر مهر نشان فهرست‌بندی کرده است. در موارد متعددی این نقوش کتیبه‌هایی به خط و زبان پهلوی دارد (گوبل، ۱۳۸۴: ۱۶۹). گوبل در یک تقسیم‌بندی دیگر مجموعه‌ای از نقوش حیوانات- پرندگان^(۳۸)- برخی از آبیان و حشرات^(۳۹) را در زیرمجموعه نقوش حیوانی قرار داده است. نقوش حیوانی از جمله نقوش پرکاربرد در هنر کهنه‌کاری ساسانیان بر مهرهاست. این نقوش شامل: خرگوش/ موش/ صحرايي/ گرگ/ شغال/ سگ/ شیر/ یوزپلنگ- پلنگ- ببر/ خرس/ فیل/ گورخر/ اسب/ گراز/ خوک/ نر/ شتر/ گوزن/ پازن(آهو)/ گاو کوهاندار/ گاو میش/ قوچ/ بزکوهی/ گوسفند و میمون است (گوبل، ۱۳۸۴: ۶۰-۶۱-۶۳-۱۷۱-۱۷۰). با توجه به اثر مهرهای معرفی شده در دو مجموعه تخت‌سلیمان و قصر ابونصر، نقش شیر را می‌توان به هفت

گروه تقسیم‌بندی کرد:

۱. نقش شیر در قالب حیوانات افسانه‌ای شامل: شیردال و شیر بالدار (برای نمونه: گوبل، ۱۳۸۴: ۱۷۱ شماره ۶۹ و ۶۷؛ شیر بالدار و طراحی آن در: Frye, 1973: D442).
  ۲. شیر در حال جنگ با گاو کوهاندار / غزال یا گوزن / آهوی شاخ بلند (برای نمونه: گوبل، ۱۳۸۴: ۱۷۱ شماره ۷۸ و ۲۰۶)
  ۳. شیر دراز کشیده به سمت راست و در حالتی که سر بر دستانش قرار دارد خوابیده^(۴۰) است / شیر خوابیده پرشمارترین نقشی است که بر اثر مهرها مشاهده می‌شود / (برای نمونه: گوبل، ۱۳۸۴: ۱۸۸ و ۱۸۹ و ۱۹۰؛ Frye, 1973: D.182/183/154/174/172/167/165....)
  ۴. شیر دراز کشیده به سمت چپ / مواردی که شمار و اثر مهرهای کوچکتری را شامل می‌شود (برای نمونه: گوبل، ۱۳۸۴: ۱۹۰؛ Frye, 1973: D.172,157)
  ۵. شیر ایستاده و در حال حرکت (بنا به توصیف گوبل در حال دویدن) به سمت راست (نمونه‌هایی در گوبل: ۱۹۱ و ۱۹۲؛ Frye, 1973: D. 32,69,121,166,171,159,181, 416)
  ۶. شیر با پنجه شیر رو به سمت راست (گوبل، ۱۳۸۴: ۱۹۲؛ Frye, 1973: D.304)
  ۷. شیر با نمادهای ستاره‌شناسی، هلال ماه و ستاره (گوبل، ۱۳۸۴: ۶۲).
- توجه ویژه به نقش کردن نگاره شیر و با توجه به اینکه در باورهای زردشتی شیر از گروه خرفستران و زاده اهریمن^(۴۱) قلمداد شده نمود آن بر آثار هنری ساسانی سوال برانگیز است. مهرداد بهار شیر را با مرگ مرتبط دانسته و پیروز شدن بر شیر را به معنای زندگی دوباره دانسته است (بهار، ۱۳۹۷: ۱۸۳). این دیدگاه شاید برای توجیه حالت شیر خوابیده؛ به مفهوم شیر مغلوب شده و مرده بر مهرهای ساسانی قابل پذیرش باشد. اما این دیدگاه نمی‌تواند حالات دیگر نمایش شیر بر مهرها بصورت ایستاده و در حال حرکت را توجیه کند. شاید شیر به عنوان مظهر قدرت و همچنین مظهر خورشید و شهریاری و نیز زروان مورد توجه بوده است (قلی‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۶۳).

تصویر ۸. طراحی نقش شیر بر مهرها و گل‌مهرهای قصر ابونصر، برگرفته از: (Frye, 1973: D.174, D.355, D.416).

Figure 8: The design of a lion on some seals of Abu Nasr palace.

تصویر ۹. اثر مهر سوم بر گل‌مهر
Figure 9: The third seal.

اثر مهر سوم کوچک‌ترین اثر مهری است که بر این گِل‌مهر مشاهده می‌شود. این اثر مهر را می‌توان اثر مهر شاهد قلمداد کرد. نوشته‌ای به خط پهلوی که با حروف درشت‌تر نوشته شده در بخش مرکزی و دو نوشته دیگر در حاشیه مشاهده می‌شود. این کتیبه را می‌توان:

مُغ رَاسْت / rāst-mgwh

خواند. ژینیو واژگانی مشابه که از ترکیب کلمه راست ساخته شده و بیشترین آنها بر مهرهای ساسانی خوانده شده را فهرست کرده است. در این سیاهه نام‌هایی مانند:

Rāst-Ādur بر مهری از مجموعه موزه بریتانیا-لندن / Rāstag در کتیبه کعبه زرتشت شاپور اول / Rāsten بر مهری در موزه هنرهای زیبای بوستون / Rāstgōy-rāh بر مهری در کتابخانه ملی پاریس / Rāst-Šābuhr بر مهری در موزه هنرهای متروپولیتن - نیویورک / Rāst-Šōy-Ādur بر مهری در موزه هنر متروپولیتن - نیویورک / Rāst-Xvar بر مهری در مجموعه تخت سلیمان مشاهده می‌شود

(Gignous, 1986, Band II: 152, 153, n: 795-801). علاوه بر موارد ذکر شده، ژینیو بر مهری ساسانی محفوظ در انجمن دیرین‌شناسی شهر بُن که دارای نقش شیری خوابیده است واژه پهلوی I'styhy (راستی) را خوانده است

(Gignous, 1977: 60 n.3, planche I, Fig, 3) همچنین دو نمونه دیگر در مجموعه مهرهای احمد سعیدی شامل نام‌هایی خاص و کلمه راست توسط گیزلن معرفی شده است (Gyselen, 2007: 296, 298).

۹. نتیجه

به استناد متن پهلوی شهرستان‌های ایرانشهر شهر مرورود در سده پنجم میلادی و در دوره بهرام پنجم ساخته شده است. این شهر در دوره این پادشاه و جانشینان او شامل: یزدگرد دوم، پیروز و بعدتر دوره خسرو پرویز و در دوره آخرین پادشاه این سلسله، یزدگرد سوم نقش مهمی در تحولات سیاسی ایران ساسانی ایفا کرد و به میدان اصلی منازعات ساسانیان با مهاجمان کوچرو تبدیل شد. پس از شکست پیروز و تسلط هپتالیان/ هیاطله بر این نواحی مجدداً در دوره کواذ یکم و جانشین او خسرو انوشیروان، تسلط ایران بر این نواحی احیا شد. علاوه بر متون مکتوب تاریخی شامل متون ارمنی، متون مسیحیان سریانی و متون اسلامی، مهرها و گِل‌مهرهای ساسانی نیز اطلاعات مهمی درباره ساختار اداری و تقسیمات جغرافیایی و مناصب و مقامات در قلمرو شاهنشاهی ساسانی در اختیار پژوهشگران قرار داده است. ریکا گیزلن با بررسی گِل‌مهرهای آمارگر هرات/ مرو /مرورود و آمارگر مرورود و بلخ در مجموعه سعیدی و با توجه به اینکه آمارگر مقامی شاغل در استان بوده، احتمال استان بودن شهر مرورود را مطرح کرد. گیزلن بعدتر در سال ۲۰۱۵م با خوانشی نو از مهری در مجموعه رُسُن در نیویورک، فرضیه پیشین خود

مبنی بر استان بودن مرورود را اثبات کرد. گل‌مهر ساسانی استاندار مرورود که در مجموعه خصوصی مجتبی زاده‌خراسانی نگهداری می‌شود و در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفت مهر تایید دیگری است بر فرضیه مطرح شده توسط گیزلن. این گل‌مهر اثبات می‌کند در سده ششم میلادی و در دوره کواژ یکم و یا به احتمال قوی‌تر در اصلاحات صورت گرفته در دوره خسرو انوشیروان شهر مرورود با توابع آن به عنوان استان معرفی شده و مقامی با عنوان استاندار بر آنجا حکومت می‌کرده است. این اقدام می‌تواند بیانگر توجه ویژه پادشاهان ساسانی (کواژ یکم و خسرو یکم) به نواحی شرقی شاهنشاهی ساسانی باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. به عنوان مثال مهرها/ نگین‌هایی از اردشیر بابکان، شاپور اول، نرسه، شاپور دوم، بهرام چهارم، بهرام پنجم، کواژ اول و خسرو اول شناسایی و معرفی شده است. بنگرید به: (جمالی و حسنی، ۱۴۰۰: ۶۳-۷۳).
۲. بیشترین تعداد مهرها و گل‌مهرهای ساسانی در تخت سلیمان در استان آذربایجان غربی و در تخت ابونصر/ قصر ابونصر در اطراف شیراز بدست آمده است.
۳. این پیشنهاد توسط سعید عریان مطرح شده است (گوبل، مقدمه مترجم فرامرز نجد سمعی، ۱۳۸۴: ۱۱).
۴. بیرونی در کتاب الصیدنه فی الطب در مبحث طین مختوم (گلی که بر آن اثر مهر می‌زدند) معادل فارسی این واژه را " گل اذشتک" نوشته است (بیرونی، ۱۳۷۰: ۴۱۲). تفضلی این واژه در کتاب بیرونی را که برابر مختوم (مهر شده) به کار رفته را تغییر یافته واژه اوشتک یا اوشتک (awištak/g) می‌داند و آن را صفت مفعولی از فعل فارسی میانه مانوی اوشتن می‌داند که در پهلوی با املاهای تاریخی اویشتن به معنای "مهر کردن" آمده است (تفضلی، ۱۳۹۸: ۱۸۰ و ۱۸۱).
۵. به احتمال زیاد بخشی از مجموعه سعیدی که شامل نمونه‌های تکراری بوده بعدتر توسط این مجموعه‌دار به فروش رسیده است. این مجموعه که شامل ۷۳ قطعه گل‌مهر است در آمریکا مصادره و در ۱۹ اردیبهشت‌ماه سال ۱۳۹۵ خ در چهارچوب معاهده برجام به ایران برگردانده شد. (قاسمی، ۱۴۰۰: ۷۵ و ۷۶).
۶. یک گل‌مهر دیگر از مجموعه سعیدی با نوشته‌های ناخوانا و با نام‌های مرو؟ / مرورود / هرات؟ توسط گیزلن در سال ۲۰۰۷ معرفی شد (Gyselen, 2007: 244).
۷. در این تقسیم‌بندی ناحیه بزرگتر از استان تصور شده است. یک ناحیه خود شامل چندین استان بود. به عنوان مثال اگر قلمرو سرزمینی ایالت فارس را ناحیه محسوب کنیم، این ناحیه که خود در کوست نیمروز قرار داشت به پنج استان (استخر/ اردشیر خوره/ بیشاپور/ دارابگرد و ارجان) تقسیم می‌شد.
۸. به عنوان مثال برای توضیحاتی درباره مهری مربوط به آمارگر استخر و دارابگرد بنگرید به: (دریایی، ۱۳۸۳: ۱۳۹).
۹. برای توضیحاتی درباره مهری مربوط به آمارگر سه شهر: اردشیرخوره- بیشاپور و نیو داراب بنگرید به: (دریایی، همان).
۱۰. در قصر ابونصر مهری مربوط به "پارس آمارگر" یافت شده است (Frye, 1973: 63, D. 209).
۱۱. برای مهر استاندار هرات بنگرید به: (Gyselen, 2002: 70).
۱۲. این مهر در مجموعه Roson در نیویورک به شماره ATs28 نگهداری می‌شود.
۱۳. مکنزی استان را بصورت: اوستان/ awestān / nahang / pāyγōs آورده است (مکنزی، ۱۳۸۸: ۱۸۴).
۱۴. در این متن مرگ مانی در استان خوزستان و شهرستان بیلاباد (پلاپات نام سُرّیانی شهر گندی‌شاپور) نوشته شده است (وامقی، ۱۳۷۸: ۲۹۱ و ۲۹۲ و ۲۹۳).
۱۵. ولایت را می‌توان معادل ناحیه یا منطقه قلمداد کرد.
۱۶. ابن‌خردادبه در قرن سوم هجری از نخستین جغرافی‌دانانی است که در آغاز کتابش در شرح سرزمین سواد (دل ایرانشهر) هر خوره/کوره را معادل یک اُستان می‌داند (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۰: ۵؛ ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۷).

۱۷. به عنوان مثال برای بخش‌های استان بیشاپور بر گل‌مهرهای ساسانی بنگرید به: (قاسمی، گیزلن، نوروزی و رضایی، ۱۳۹۶: ۹۱-۱۰۱).
۱۸. زربد یا رئیس زر/ طلا مقامی است که اطلاعاتی درباره آن در منابع مکتوب یافت نمی‌شود. برای توضیحات بیشتر بنگرید به: (Gyselen, 2002: 31) ژینیو در پیشگفتار کتاب گیزلن، صفحه ii زربد را "رئیس معادن طلا" معنا کرده است.
۱۹. نکته مهم در مرزبندی استان‌ها این است که حتی با بررسی همه منابع تاریخی نمی‌توان مرز دقیق استان‌ها را مشخص کرد، مرزبندی بیشتر بر اساس شواهد و اعمال حدود تقریبی است (باستانی‌راد، ۱۳۸۹: ۳).
۲۰. این فهرست همچنین در کتاب ممالک و مسالک اصطخری (اصطخری، ۱۳۷۳: ۲۸۴-۲۸۶) و بصورت مختصر در کتاب الخراج نیز آمده است (قدامه بن جعفر، ۱۳۷۰: ۵۷-۶۰). خلاصه‌ترین فهرست در کتاب البلدان یعقوبی آمده است (یعقوبی، ۱۳۸۷: ۵۵).
۲۱. درباره معنای دستگرد نظرات متفاوتی بیان شده، اما در مجموع آن را "ملک شاهی" معنا کرده‌اند (نصراله‌زاده، ۱۳۸۴: ۱۲۱).
۲۲. شوارتس شبورغان را تغییر یافته شاپورگان دانسته است (شوارتس، ۱۴۰۰: ۱۱۶۴).
۲۳. در متن پهلوی شهرستان‌های ایرانشهر شهر مرورود در تقسیم‌بندی کوست خراسان (دریایی، ۱۳۸۸: ۳۷) و یا در ناحیه مشرق (=خراسان) آمده است (تفضلی، ۱۳۶۸: ۳۳۴).
۲۴. برای اطلاعاتی کامل درباره جغرافیای مرورود در دوره اسلامی بنگرید به: (مفتاح، ۱۳۷۱: ۱۰۷-۱۱۲).
۲۵. این آمل غیر از آمل مازندران است و شهری بوده برکناره رود جیحون (مشکور، ۱۳۷۱: ۶۷۶). برای مشخص کردن این شهر از آمل طبرستان آن را آمل الشط و آمل کویر می‌نامیدند (لسترنج، ۱۳۷۷: ۴۳۰).
۲۶. یاقوت حموی، بغدادی این تقسیم‌بندی را به نقل از بلاذری آورده است (حموی بغدادی، ۱۳۸۳، جلد دوم: ۲۷۵). در دو ترجمه فارسی کتاب فتوح البلدان از بلاذری، ترجمه آذرنوش و توکل این نقل قول یافت نشد.
۲۷. این نام بصورت مرغاب به معنای مرغ آب = مرو آب یعنی آب مرو هم اعراب گذاری شده است (شوارتس، ۱۴۰۰: ۱۱۳۶ و ۱۱۴۱). لسترنج هر دو صورت مرغاب و مرغاب را نوشته است (لسترنج، ۱۳۷۷: ۴۲۳).
۲۸. این منطقه تاریخی امروزه در کشور ترکمنستان قرار دارد (دزفولیان، ۱۳۸۷: ۱۳۰۱).
۲۹. نام مرورود در دیگر نوشته پهلوی، یعنی متن خسرو قبادان و ریذگی نیز آمده است. در این متن از می مرورودی در کنار می هراتی و می بستنی و باده حلوانی یاد شده است (جاماسب آسانا، ۱۳۸۲: بند ۵۷، ص ۵۸).
۳۰. طبری این جنگ بهرام گور را با خاقان ترک نوشته است (طبری، ۱۳۸۴: ۱۵۰). برای رد احتمال ترک بودن این اقوام مهاجم بر خلاف گزارش متون اسلامی بنگرید به: (مشکور، ۱۳۶۷، جلد اول: ۵۵۲).
۳۱. شهبازی این جنگ بهرام پنجم را با هیاطله نوشته و آنها را با خیونان یکی دانسته است (شهبازی، ۱۳۸۹: ۴۴۷).
۳۲. غازار پاربتسی نوشته که یزدگرد دوم (در متن: هازکرت پسر ورام) در سال ۱۶ سلطنت (برابر با: ۴۵۳-۴۵۴ م) به جنگ کوشان‌ها رفت. او اشاره به شکست یزدگرد دوم از کوشان‌ها کرده، اما نامی از مرورود نیاورده است (۱۳۹۸: ۲۰۹ و ۲۱۰). تاکید بر اینکه مرورود مکان شکست یزدگرد دوم بوده می‌تواند برداشت کلی نولدکه از این بخش کتاب باشد.
۳۳. در کتاب پاربتسی در جلسه محاکمه ارمنیان شورش بر علیه یزدگرد دوم از یکی از سرداران ارمنی وفادار به ساسانیان بنام وارتان یاد می‌شود که در مرورود دلاوری‌های بسیاری کرده بود. او در جریان شورش ارمنیان به قتل می‌رسد (غازار پاربتسی، ۱۳۹۸: ۱۹۷).
۳۴. آوزمانی مرورود را از شهرهایی دانسته که نام آن بر پشت سکه‌های ساسانی خوانده شده اما برای آن مستنداتی ارایه نکرده است (آوزمانی، ۱۳۹۳: ۴۲؛ سرفراز و آوزمانی، ۱۳۷۹: ۱۰۸). نخستین بار ملکا ایرج مشیری در سال ۱۹۸۳ م با معرفی سکه‌هایی ضرابخانه مرورود را در دوره هرمزد چهارم و خسرو دوم فعال معرفی کرد. اما در سال ۲۰۱۴ م گیزلن این ضرابخانه را مربوط به شهر *Marw-win<n>ārd<-Ohrmezd* "مرو وینارد هرمزد" دانست (Gyselen, 2019: 152). این نام بر سکه‌های هرمزد چهارم تا پیش از خوانش اصلاحی گیزلن به اشتباه مرورود خوانده شده است. (دسترسی به مقاله ۲۰۱۹ م گیزلن به لطف دکتر حسن رضائی باغبیدی برای نگارنده میسر شد).

۳۵. با توجه به شواهد سکه‌شناختی مورد بررسی توسط آلتهاپیم که به آن پرداخته شد، ضرب سکه‌های ساسانی در مرو، به نام کواذ از سال پانزدهم سلطنت او آغاز می‌گردد. سال پانزدهم پادشاهی کواذ برابر با سال ۵۰۸ میلادی است. بنابراین در صورت تعلق گل‌مهر مورد بحث به دوره این پادشاه می‌توان احتمال داد این گل‌مهر مربوط به سال‌های ۵۰۸ تا ۵۳۱ میلادی باشد.

۳۶. برای خوانش نام‌های خاصی مانند: یختان/ انوش ایزد/ فرنخ/ برزوی / زروان‌داد/ ایران‌گشنسب و... بر این اثر مهرها بنگرید به: (Frye, 1973, D.54, 181, 183, 37)؛ گوبل، ۱۳۸۴: ۷۹ و ۸۰ و ۸۱ (...).

۳۷. نمونه مشابهی از مهری ساسانی با نقش شیر و با کتیبه‌ای پهلوی با عبارت "اهلوزاد" (= پرهیزکار) در چین یافت و معرفی شده است. بنگرید به: (علی‌محمدی و باستانی، ۱۳۹۸: ۱۵۹ و ۱۶۶).

۳۸. نقوش پرندگان بر اثر مهرهای ساسانی شامل: طاووس/ قرقاول/ مرغ شاخدار/ مرغ دم هلالی/ کبوتر/ مرغابی/ غاز(قو)/ درنا/ لک‌لک/ عقاب / جغد و کلاغ است. نقوش متعددی از خروس نیز بر این آثار مشاهده می‌شود (گوبل، ۱۳۸۴: ۶۲ و ۱۶۹ و ۱۷۰).

۳۹. از آریان نقش خرچنگ و ماهی به عنوان یکی از نقوش بر اثر مهرها قابل مشاهده است. حشرات نمایش داده شده بر این آثار شامل: عقرب/ مورچه و مارمولک است (گوبل، ۱۳۸۴: ۱۶۹).

۴۰. نقش شیر به حالت نمایش داده شده بر مهرهای ساسانی بعدتر در هنر قرون وسطی اروپا نیز قابل مشاهده است. این نگاره‌ها به عنوان نشان‌های خاندانی بر سپرهای این دوره قابل ردیابی است. متخصصان برخی از ژست‌های نگاره شیر را برگرفته از هنر بیزانسی و همچنین از تصورات جنگجویان صلیبی و هنرمندان قرون وسطایی می‌دانند (کالانی، ۱۳۹۴: ۹۱ و ۹۲). شاید بتوان این فرضیه را مطرح کرد که نگاره شیر از هنر ساسانی به بیزانس منتقل و سپس به اروپا رسیده باشد.

۴۱. برای گزارش متون پهلوی مانند بندهش و روایات داراب هرمزیار درباره خرفستره بودن شیر بنگرید به: (قلی‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۶۲).

منابع

آلتهاپیم، فرانتس و استیل، روت. (۱۳۸۲). *تاریخ اقتصاد دولت ساسانی*، ترجمه هوشنگ صادقی، چاپ اول، تهران، علمی و فرهنگی.

آورزمانی، فریدون. (۱۳۹۴). *جغرافیای تاریخی ایران زمین*، چاپ اول، تهران، پازینه.

ابن‌خردادبه. (۱۳۷۱). *مسالك و ممالک*، ترجمه سعید خاکرند، مقدمه آندره میکس، چاپ اول، تهران، میراث ملل و موسسه فرهنگی حنفاء.

ابن‌خردادبه. (۱۳۷۰). *المسالك و الممالک*، ترجمه حسین قره‌چانلو، از روی متن تصحیح شده دخویه، چاپ اول، تهران، ناشر مترجم.

ابن‌رسته، احمد بن عمر. (۱۳۸۰). *الاعلاق النقیسه*، ترجمه حسین قره‌چانلو، چاپ دوم، تهران، امیرکبیر.

اصطخری، ابواسحق ابراهیم. (۱۳۷۳). *ممالک و مسالك*، ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تستری، به کوشش ایرج افشار، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

امینی‌کاشانی، الهام. (۱۳۹۴). *فرهنگ نامه (اصلاحات اماکن عام تقسیمات جغرافیایی بر پایه آثار کلاسیک جغرافیایی جهان اسلام)*، چاپ اول، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.

انوری، امیر هوشنگ. (۱۳۹۰). *وصف ایران و مناطق آن در برخی از نقشه‌های دوره اسلامی*، مقایسه و تطبیق نقشه‌ها فاطمه فریدی‌مجید، مقدمه حسن حبیبی، چاپ اول، تهران، بنیاد ایران‌شناسی.

باستانی‌راد، حسن. (۱۳۸۹). *واژه‌شناسی تاریخی استان در ایران*، تاریخ ایران، شماره ۶۶/۵.

باشاش‌کنزق، رسول. (۱۳۹۳). *آشنایی با خطوط و زبانهای باستانی*، چاپ اول، تهران، سمت.

برونز، کریستوفر. (۱۳۸۸). *تقسیمات جغرافیایی و اداری ایران ساسانی*، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، در:

- (جغرافیای اداری ایران باستان)، چاپ دوم، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- بهار، مهرداد. (۱۳۹۷). *تخت جمشید: باغی مقدس با درختان سنگی*، در: *از اسطوره تا تاریخ*، گردآورنده و ویراستار ابوالقاسم اسماعیل‌پور، چاپ دهم، تهران، نشر چشمه.
- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۷۰). *الصیدنه فی الطب*، تصحیح عباس زریاب، چاپ اول، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- پارپتسی، غازار. (۱۳۹۸). *تاریخ ارمنیان و نامه به واهان مامیکونیان*، ترجمه گارون سرکسیان، چاپ اول، تهران، انتشارات نائیری.
- پوپ، آرتو آیم و اکرم، فیلیس. (۱۳۸۷). *سیری در هنر ایران، از دوران پیش از تاریخ تا امروز*، جلد دوم: دوره ساسانی، ترجمه نجف دریابندری، ویرایش سیروس پرهام، چاپ اول، تهران، علمی و فرهنگی.
- پورشریعتی، پروانه. (۱۳۹۹). *افول و سقوط شاهنشاهی ساسانی، اتحادیه ساسانی-پارتی و فتح ایران به دست عرب‌ها*، ترجمه آوا واحدی‌نوابی، چاپ سوم، تهران، نشر نی.
- تفضلی، احمد. (۱۳۹۸). *طین المختوم: گل‌اوشک*، در: (مقالات احمد تفضلی)، گردآورنده ژاله آموزگار، چاپ اول، تهران، انتشارات توس.
- جلیلیان، شهرام. (۱۳۹۷). *تاریخ تحولات سیاسی ساسانیان*، چاپ دوم، تهران، سمت.
- جمالی، بهرخ و حسنی، میرزامحمد. (۱۴۰۰). *مُهرها و نگین‌های پادشاهان ساسانی؛ بررسی هویت پادشاه و نقش مایه‌های حک شده بر این آثار*، در: (پژوهش‌های علوم تاریخی)، آذر ماه، دوره ۱۳، شماره ۳.
- حصوری، علی. (۱۳۸۱). *تاریخ‌گذاری مُهرهای ساسانی*، در مجموعه مقالات: (سروش مغان، یادنامه جمشید سروشیان)، به کوشش کتابون مزداپور، چاپ اول، تهران، انتشارات ثریا.
- حموی بغدادی، یاقوت. (۱۳۸۳). *مُعْجَمُ البُلدان*، جلد دوم، ترجمه علینقی منزوی، چاپ اول، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- حموی، یاقوت. (۱۳۴۷). *برگزیده مشترک یاقوت حموی*، ترجمه محمد پروین‌گنابادی، چاپ اول، تهران، کتابخانه ابن‌سینا.
- خسرو قبادان و ریدگی. (۱۳۸۲). در: (متن‌های پهلوی)، گردآورنده جاماسب آسانا، پژوهش سعید عریان، چاپ اول، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- خطیبی، ابوالفضل. (۱۳۷۷). *استان*، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۸، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- دریایی، تورج. (۱۳۸۳). *شاهنشاهی ساسانی*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، چاپ اول، تهران، ققنوس.
- دزفولیان، کاظم. (۱۳۸۷). *اعلام جغرافیایی در متون ادب فارسی تا پایان قرن هشتم*، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- رستگار، حسین. (۱۳۹۵). *سکه‌های عرب- ساسانی (بررسی و طبقه‌بندی نخستین درهم‌های اسلامی)*، طراحی و تدوین امین امینی، چاپ اول، تهران، پازینه.

- رضائی باغبیدی، حسن. (۱۳۸۸). *تاریخ زبانهای ایرانی*، چاپ دوم، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- رضائی باغبیدی، حسن. (۱۳۹۳). *سکه‌های ایران در دوره اسلامی از آغاز تا برآمدن سلجوقیان*، چاپ اول، تهران، سمت.
- رنجبر، احمد. (۱۳۶۳). *خراسان بزرگ* (بحثی پیرامون چند شهر از خراسان بزرگ)، چاپ اول، تهران، امیرکبیر.
- زادسپهر، پسر گشن گم. (۱۳۶۶). *گزیده‌های زادسپهر*، ترجمه محمدتقی راشد محصل، چاپ اول، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- سرفراز، علی اکبر و آورزمانی، فریدون. (۱۳۷۹). *سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه*، چاپ اول، تهران، سمت.
- شپرد، دروتی. (۱۳۷۷). *هنر ساسانی (هنرهای کوچک)*، در: *اتاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان*، پژوهش دانشگاه کمبریج، جلد سوم قسمت دوم، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، چاپ اول، تهران، امیرکبیر.
- شمن، ماری لوئیز. (۱۳۸۵). *مناصبی از دوره ساسانی*، در: *جامعه و اقتصاد ساسانی*، ترجمه حسین کیان‌راد، چاپ اول، تهران، سخن.
- شوارتس، پاول. (۱۴۰۰). *جغرافیای تاریخی ایران در دوره اسلامی بر مبنای متون جغرافی دانان مسلمان*، ترجمه مریم میراحمدی و غلامرضا ورهرام، چاپ اول، تهران، نشر گستره.
- شهبازی، علیرضا شاپور. (۱۳۸۹). *تاریخ ساسانیان* (ترجمه بخش ساسانیان از کتاب تاریخ طبری و مقایسه آن با تاریخ بلعمی)، چاپ اول، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- شیپمان، کلاوس. (۱۳۸۴). *مبانی تاریخ ساسانیان*، ترجمه کیکاوس جهاننداری، چاپ اول، تهران، نشر فرزانه روز.
- شهرستان‌های ایران شهر. (۱۳۸۸). *آوا نویسی و ترجمه فارسی و یادداشت‌ها از تورج دریایی*، ترجمه شهرام جلیلیان، چاپ اول، تهران، توس.
- شهرستانهای ایران. (۱۳۶۸). *ترجمه احمد تفضلی*، در: *شهرهای ایران*، جلد سوم، به کوشش محمدیوسف کیانی، تهران، جهاد دانشگاهی.
- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر. (۱۳۸۴). *تاریخ الرسل والملوک* (بخش ایران از آغاز تا سال ۳۱ هجری)، ترجمه صادق نشأت، چاپ دوم، تهران، علمی و فرهنگی.
- علی محمدی، نعمت‌اله و باستانی، محرم. (۱۳۹۸). *مهر نویافته ساسانی در چین*، در: *مجله پژوهشهای علوم تاریخی*، سال ۱۱، شماره ۱، پیاپی ۱۹، بهار و تابستان.
- فرای، ریچارد نلسون. (۱۳۸۵). *مهرها و مهر و مومها*، در: *جامعه و اقتصاد ساسانی*، ترجمه حسین کیان‌راد، چاپ اول، تهران، سخن.
- فرخ‌مرد بهرامان. (۱۳۹۱). *مادیان هزار دادستان (هزار رای حقوقی)*، پژوهش و ترجمه سعید عربان، چاپ اول، تهران، علمی.

- فرخ‌مرد بهرامان (۱۳۹۷). *مادیان هزار دادستان*. بخش دوم از رونوشت مودی، ترجمه نادیا حاجی‌پور، چاپ اول، تهران، نشر فروهر.
- قاسمی، پارسا (۱۴۰۰). بررسی مجموعه گل‌مهرهای ساسانی بازگردانده شده از آمریکا در موزه ملی ایران، در: (مجله موزه ملی ایران)، سال دوم، شماره پیاپی ۳، پاییز و زمستان.
- قاسمی، پارسا و گیزلن، ریکا و نوروزی، رضا و رضایی، عزیزالله (۱۳۹۶). *بازسازی تقسیمات استان ساسانی بیشاپور با کشف تعدادی نام‌جای جدید از گل‌مهرهای محوطه‌ی تل‌قلعه‌ی سیف‌آباد-کازرون*، در: پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، پیاپی ۱۴، پائیز.
- قدامه بن جعفر (۱۳۷۰). *کتاب الخراج*، از روی متن تصحیح شده دخویه - لیدن، ترجمه و تحقیق حسین قره‌چانلو، چاپ اول، تهران، البرز.
- قلی‌زاده، خسرو (۱۳۹۲). *دانشنامه اساطیری جانوران و اصطلاحات وابسته*، چاپ اول، تهران، کتاب پارسه.
- کریستنسن، آرتور (۱۳۸۶). *وضع ملت و دولت و دربار در دوره شاهنشاهی ساسانیان*، ترجمه مجتبی مینوی، چاپ اول، تهران، اساطیر.
- کریستنسن، آرتور (۱۳۸۲). *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، ویراستار حسن رضایی باغبیدی، چاپ سوم، تهران، صدای معاصر و انتشارات ساحل.
- کلانی، رضا (۱۳۹۴). *مقدمه‌ای بر تاریخ و مبانی نشان‌شناسی*، چاپ اول، تهران، عصر نوین.
- گوبل، روبرت (۱۳۸۴). *گل‌مهرهای تخت سلیمان جستاری در مَهرشناسی اواخر ساسانی*، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، چاپ اول، تهران، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پایگاه پژوهش مجموعه تاریخی تخت سلیمان.
- گوبل، روبرت (۱۳۷۳). *سکه‌های ساسانی*، در: *تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان*، پژوهش دانشگاه کمبریج، جلد سوم - قسمت اول، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، چاپ دوم، تهران، امیرکبیر.
- لوکونین، و.گ. (۱۳۸۹). *ایران ۲*، ترجمه مسعود گلزاری و مهرداد وزیرپور کشمیری، چاپ اول، تهران، کتابدار.
- مارکوارت، یوزف (۱۳۷۳). *ایرانشهر بر مبنای جغرافیای موسی خورنی*، ترجمه مریم میراحمدی، تهران، اطلاعات.
- مسعودی، علی بن الحسین (۱۳۸۲). *مروج الذهب و معادن الجواهر*، جلد اول، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ هفتم، تهران، علمی و فرهنگی.
- مشکور، محمد جواد (۱۳۷۱). *جغرافیای تاریخی ایران باستان*، چاپ اول، تهران، دنیای کتاب.
- مشکور، محمد جواد (۱۳۶۷). *تاریخ سیاسی ساسانیان*، جلد اول، چاپ دوم، تهران، دنیای کتاب.
- مفتاح، الهامه (۱۳۷۱). *جغرافیای تاریخی مرغاب - مرو و مروالروود*، در: (تحقیقات تاریخی)، شماره ۷ و ۶، پاییز و زمستان.
- مکنزی، دیوید. نیل (۱۳۸۸). *فرهنگ کوچک زبان پهلوی*، ترجمه مهشید میرفخرایی، چاپ دوم،

- تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- نصراله زاده، سیروس (۱۳۸۴). *نام تبارشناسی ساسانیان از آغاز تا هرمز دوم*، چاپ اول، تهران، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- نولدکه، تئودور (۱۳۷۸). *تاریخ ایرانیان و عربها در زمان ساسانیان*، ترجمه عباس زریاب، چاپ دوم، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- وامقی، ایرج (۱۳۷۸). *نوشته‌های مانی و مانویان*، چاپ اول، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- یعقوبی، ابن واضح (۱۳۸۷). *البلدان، کهن‌ترین متن جغرافیایی مسلمانان*، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، چاپ پنجم، تهران، علمی و فرهنگی.
- Alimohammadi, Nematolah, & Bastani, Moharram. (2019). *New Discovered Sasanian Seal from China, Research Journal of Historical Sciences* 11(19). [in Persian]
- Altheim, Franz, & Estil, Rot. (2003). *Ein Asiatischer Staat; feudalism us unter den Sasaniden und Ihren Nachbarn*, A Persian Translated by H. Sadeghi. 2nd edition, Tehran, Almi va Farhangi. [in Persian]
- Aminikashani, Elham. (2015). *Farhangnameh (Reforms of Public Places of Geographical Divisions Based on the Classic Geographical Works of the Islamic World)*. Mashhad, Astan Qodse Razavi. [in Persian]
- Anvari, Amir Hucheng. (2011). *The Description of Iran and its Regions in some Maps of the Islamic Period*, Comparing and Matching the Maps by Fateme Faridi- Majid, Introduction by Hassan Habibi, 1st edition, Tehran Iranian Studies Foundation. [in Persian]
- Avarzamani, Fereydoun. (2015). *The History of the Geography of Iran*. 1st edition, Tehran, Pazineh. [in Persian]
- Bahar, Mehrdad. (2018). *Takhte Jamshid a Sacred Garden with Stone Trees*, in: *from Myth to History*, Edited by Abulqasem Ismailpour, 10th edition, Tehran, Cheshmeh Publication. [in Persian]
- Bashash Kanzagh, Rasoul. (2014). *An Introduction to the Ancient Inscriptions and Languages*, 1st edition, Tehran, Samt. [in Persian]
- Bastani Rad, Hassan. (2010). *Historical Etymology of the World "Ostan" (Province) in Iran, History of Iran* 5(66). [in Persian]
- Bīrūnī, Abū Rayhan Mohamad b. Aḥmad. (1991). *al-ṣaydana fy Alteb*, , Correction by A. Zaryab, Tehran, Publication Markaze Nashre Daneshgahi. [in Persian]
- Bruner, Christopher. (2009). *Geographical and Administrative Divisions of Sasanian Iran*, in: *Administrative geography of ancient Iran*, A Persian translated by H. Sanati Zadeh. 2nd edition, Tehran, Moghofeh Mahmoud Afshar. [in Persian]
- Chaumont, Marie Louise. (2006). *Etats Vassaux dans L'empire des Primiers Sassanides*, in: *(Sasanian Society and Economy)* A Persian translated by H. Kianrad, 1st edition, Tehran, Publication Sokhan. [in Persian]

- Christensen, Arthur Emanuel . (2003). *L'Iran sous les Sassanides*. A Persian Translated by R. Yasmani. Edited by H, Rezai Bagehbidi, 3rd edition, Tehran, Sedaye Moaser.[in Persian]
- Christensen, Arthur. (2007). *The State of the Nation, the Government and the Court During the Sassanid Dynasty*. A Persian translated by M. Minavi, 1st edition, Tehran, Asatir.[in Persian]
- Daryaeae, Touraj. (2004). *The Sasanian Empire*, A Persian Translated by M. SagebFar, 1st edition, Tehran, Ghoghnoos.[in Persian]
- Dezfoulia, Kazem. (1999) *Geographical Terms in Persian literary Texts: the end of the eight Century*, Tehran, Daneshgahe Shahid Behashti (Publication of Shahid Beheshti University).[in Persian]
- Ebn Kordābeh. (1992). *Al-masālek wa 'l-mamālek*, A Persian Translation by S. Khakrand, Tehran, Miraseh Melal va Moaseseh Farhangi Honafa Publication.[in Persian]
- Ebn Kordābeh. (1991). *Al-masālek wa 'l-mamālek*, A Persian Translation by H. Gharehchanlu, Tehran, Publication by Translator.[in Persian]
- Ebn Rosta. Ahmad ben 'Omar, (2001).*Al-a'lāq Al-naḥḥa*, A Persian Translation by H. Gharehchanlu, Tehran, Publication Amir kabir.[in Persian]
- Estakhrī, Abū Eshāq Ebrāhīm. (1994). *al-Masālek wa 'l-mamālek*, A Persian Translation by Mohamad ben Asade ben Abdolahe Testari, Correction by Iraj Afshar, Tehran, Publication Moghofe Afshar.[in Persian]
- Farroxmard i Wahrāmān. (2018). *Mādayān ī Hazār Dādestān*, A Persian Translation N. Hajipour, Tehran, Publication Faravahar.[in Persian]
- Farroxmard i Wahrāmān.(2012). *Mādayān ī Hazār Dādestān*, A Persian Translation S.Oryan, Tehran, Publication Elmi.[in Persian]
- Frye, Richard Nelson. (1994).*Sasanian Seals and sealings*, in *Sasanian Society and Economy*, A Persian translated by H. KianRad, 1st edition, Tehran, Sokhan.[in Persian]
- Ghasemi, Parsa, & et al. (2017). *Reconstruction of Sassanid Bishapur Province Divisions with Discovering Several New Regional Names on the Clay Seals of Tal-e-Ghaleh Saifabad-Kazerun Site. Archaeological researches of Iran* 14.[in Persian]
- Ghasemi, Parsa. (2021). *Study a Collection of Sasanian Clay Bullae in the National Museum of Iran Returned from the United States of America*, *Journal of National Museum of Iran* 2(3).[in Persian]
- Goble, Robert. (2005). *Die Tonbullen vom Tacht- e Suleiman*, 1st edition, Tehran, Sazeman Mirase Farhangi va Grdeshgari (Cultural Heritage and Tourism Organization).[in Persian]
- Goble, Robert. (1994). *Sassanian Coins*, in: *The Cambridge History of Iran*, Volume 3(1), edited by Ehsan Yarshater., A Persian translated by H. Anousheh, 2nd edition, Tehran, Amir Kabir.[in Persian]
- Ghodame ben Jafar. (1991). *Alkharaj*, A Persian Translation H.

- Gharehchanlu, Tehran, Publication Nashre Alborze.
- Hasuri, Ali. (2002). *Dating of Sasanian Seals*, by the Efforts of K. MazdaPour, 1st edition, Tehran, Soraya Publications.[in Persian]
- Jalilian, shahram, (2018). *The History of Sasanid Political Changes*, 2nd edition, Tehran, Samt.[in Persian].
- Jamali, Bahrokh & Hassani, Mirza Mohammad. (2021).*The Seals and Gemstones of of Sasanian kings: A Study of the Identity of the kings and the Motifs on these Works, Researches of Historical Sciences* 13(3).[in Persian]
- Kalani, Reza. (2015). *An Introduction to the History and Principles of Heraldry*, 1st edition, Tehran, Asre Novin.[in Persian]
- Khatibi, Abulfazl. (1998).*Ostan*, in: *The Great Islamic Encyclopedia*, Volume 8, Tehran, The Center of the Great Islamic Encyclopedia.[in Persian]
- Khosro Ghobadan va Ridagy.*(2003). The Collector Pahlavi Texts Jamasb Asana, A Persian Translation S. Oryan, Tehran, Publication Sazeman Mirase Farhangi.[in Persian]
- Lukonin, V.G. (2010). *Iran(2)*, A Persian Translated by M. Golzari & m. Vazirie Keshmiri, 1st edition, Tehran, Ketabdar.[in Persian]
- Mackenzi, David. (2009). *A Concise Pahlavi Dictionary*, 2nd edition, Tehran, Research Institute of Humanities and Cultural Studies.[in Persian]
- Marquart, Josef. (1994). *Eransahr mach der Geographie des ps. Moses Xorenaci*, A Persian translated by M. Ahmadi, Tehran, Eteleate.[in Persian]
- Mashkour, Mohammad Javad. (1988). *Political history of the Sassanids*, Volume 1, 2nd edition, Tehran, Donyayeh ketab.[in Persian]
- Mashkour, Mohammad Javad. (1992). *Historical Geography of Ancient Iran*, 1st edition, Tehran, Donyaye-ketab.[in Persian]
- Meftah, Elham. (1992). Historical Geography of Marghab-Merv and Marvrud, *Historical research* 5(6).[in Persian]
- Mas'udi, Ali ben alHoseyn. (2003). *Moruj al-zahab wa ma'āden al-jawhar*, volume 1, A Persian Translation A.Payandeh, Tehran, Publication Almi va Farhangi.[in Persian]
- Nasrollahzadeh, Cyrus. (2005). *Sasanian Prosopography from the Early to Hormazd II*, 1st edition, Tehran, Cultural Heritage and Tourism Organization.[in Persian]
- Noldeke, Teodor. (1999). *History of The Persians and Arabs in The Sasanid Period*. 2nd edition, Tehran, Research Institute of Humanities and Cultural Studies.[in Persian]
- Parpecis, Ghazar. (2019). *History of The Armenians*, A Persian Translated by G. Sarkesian. 1st edition, Tehran, nayiri publication.[in Persian]
- Pope, Arthur Upham & Ackerman, Phyllis. (2008). *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to The Present*, Volume 2, *Sasanian Periods*, A

- Persian Translated by N. Daryabandari, 1st edition, Tehran, Scientific and Cultural.[in Persian]
- Pourshariati, Parvaneh. (2020). *Decline and Fali of the Sasanian Empire: The Sasanian Parthian Confederacy*. A Persian Translated by A. Vahedi-Navai, 3rd edition, Tehran, Ney.[in Persian]
- Qolizadeh, Khosrow. (2013). *Mythological Encyclopedia of Animals and Related Terms*, 1st edition, Tehran, Ketabe-Parseh.[in Persian]
- Ranjbar, Ahmed. (1984). *Great Khorasan*, 1st edition, Tehran, Amir-Kabir.[in Persian]
- Rastegar, Hossein. (2016). *Arab- Sasanian Coins*, Edited by Amin Amini. 1st edition, Tehran, Pazineh.[in Persian]
- Rezai Baghbidi, Hassan. (2014). *The Islamic Coins of Iran from the Beginning to the Rise of the Seljuks*, 1st edition, Tehran, Samt.[in Persian]
- Rezai Baghbidi, Hassan, (2009). *History of Iranian languages*, 2nd edition, Tehran, The Center of the Great Islamic Encyclopedia.[in Persian]
- Sarfaraz, Ali Akbar & Avarzamani, Feridoun. (2000). *Iranian Coins*, 1st edition, Tehran, Samt.[in Persian]
- Shepherd, Dorothy.(1998). Sasanian Art, in: *The Cambridge History of Iran*, Volume 3(2), edited by Ehsan Yarshater, A Persian Translated by H. Anosheh, 1st edition, Tehran, Amir -Kabir.[in Persian]
- Schippmann, Klaus. (2005). *Grundzuge der Geschichte des Sasanidischen Reiches*. A Persian Translated by k. Jahandari. 1st edition, Tehran, Farzan Rouz.[in Persian]
- Schwarz, Paul. (2021). *Iran im Mittelalter Nach den Arabischen Geographen*, A Persian Translated by M. Ahmadi , & G.R Varahram, Tehran, Nashre- Gostarah.[in Persian]
- Shahbazi, Alireza Shapour. (2010). *History of the Sassanids* 1st edition, Tehran, Publication Markaze- Nashre-Daneshgahi.[in Persian]
- Šahrestānīhāye Ērānšahr*. (2009). Translation Touraj Daryae, A Persian Translation S. Jalilian, Tehran, Publication Tous.[in Persian]
- Šahrestānīhāye Ērānšahr*, Translation Ahmad Tafazoli.(1989). in:Šahrhaye- Iran,Volume 3, by the Efforts of M.Y. Kiani, Tehran, Jahade- Daneshgahi.[in Persian]
- Tabari, Abu Ja'far Mohammad ben. Jarir. (2005). *Tarikh al-rusul Wa'l-Muluk*, A Persian Translation S.Našat, Tehran, Publication Almi va Farhangi.[in Persian]
- Tafzali, Ahmed. (2019). *Tine Makhtum: Gel Aushtak*, the collector G. Amozegar. 1st edition, Tehran, Tous.[in Persian]
- Vameqi, Iraj. (1999). *The Writing of Mani and Manicheanists*. 1st edition, Tehran, Hozeh Honari.[in Persian]
- Yaqut Hamawi.(2004). *Mojam Alboldan*, vol 2, A Persian Translation by A.Monzavi, Tehran, Publication Sazeman Mirase Farhangi.[in Persian]

- Yaqut Hamawi.(1968). *Moštark Yaqut Hamawi*, A Persian Translation by M.P Gonabadi, Tehran, Publication Ebnesyna.[in Persian]
- Yaqoubi, Ibn al-Faqih. (2008). *Al-boldan*, A Persian translation M.A Ayati, Tehran, Publication Elmi va Farhangi.[in Persian]
- Zādspram son of Gušn-Jam.(1987).*Gozidehhaye Zādsepram*, A Persian Translation, M.T. Rashedmohasel, Tehran, Publication Moaseseh Motaleat Farhangi.[in Persian]
- Frye ,Richard N.(1973). *Sasanian Remains Qasr-I Abu Nasr Seals Sealings and Coins*, Harvard University press, Cambridge ,Massachussts.
- Gignoux, Philippe et Klaus j. Müller.(1977).*Quelques Sceux Sasanides de Bonn,Studia Iranica, Tome6 , Fascicule 1.*
- Gignoux, Philippe.(1986). *Iranisches Personen Namenbuch , Band II , Faszikel 2, Noms Propres Sassanides en Moyen-Perse Épigraohique*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Gyselen, Rika. (1989). *La Géographie Administrative de L'Empire Sassanide les Témoignages Sigillographiques*, dans: *Res Orientales*, Volume I, Publié par le Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient,paris.
- Gyselen, Rika.(2002). *Nouveaux Matériaux pour la Géographie Historique de l'Empire Sassanide: Sceaux Administratifes de la Collection Ahmad Saeedi* , Assoclacion pour L'avancement des Études Iraniennes , Paris.
- Gyselen, Rika.(2007) *Sasanian Seals and Sealing in the A.Saeedi Collection* , *Acta Iranica*,44.
- Gyselen, Rika. (2019). *La Géographie Administrative de L'Empire Sassanide les Témoignages Épigraohiques en Moyen-perse* , dans: *Res Orientales*, Volume XXV, Publié par le Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient,paris.
- Justi, f.(1895).*Iranisches Namenbuch*, Mrburg, N.G. Elwertsche Verlagsbuchhandlung.
- Rezai Baghbidi, Hassan & Hassani, Mirza Mohammad.(2022). *A newly-Discovered Middle Persian Clay Sealing from Khorrambid, Fārs, ORIENT*, Volume,57, PP 145-151.